

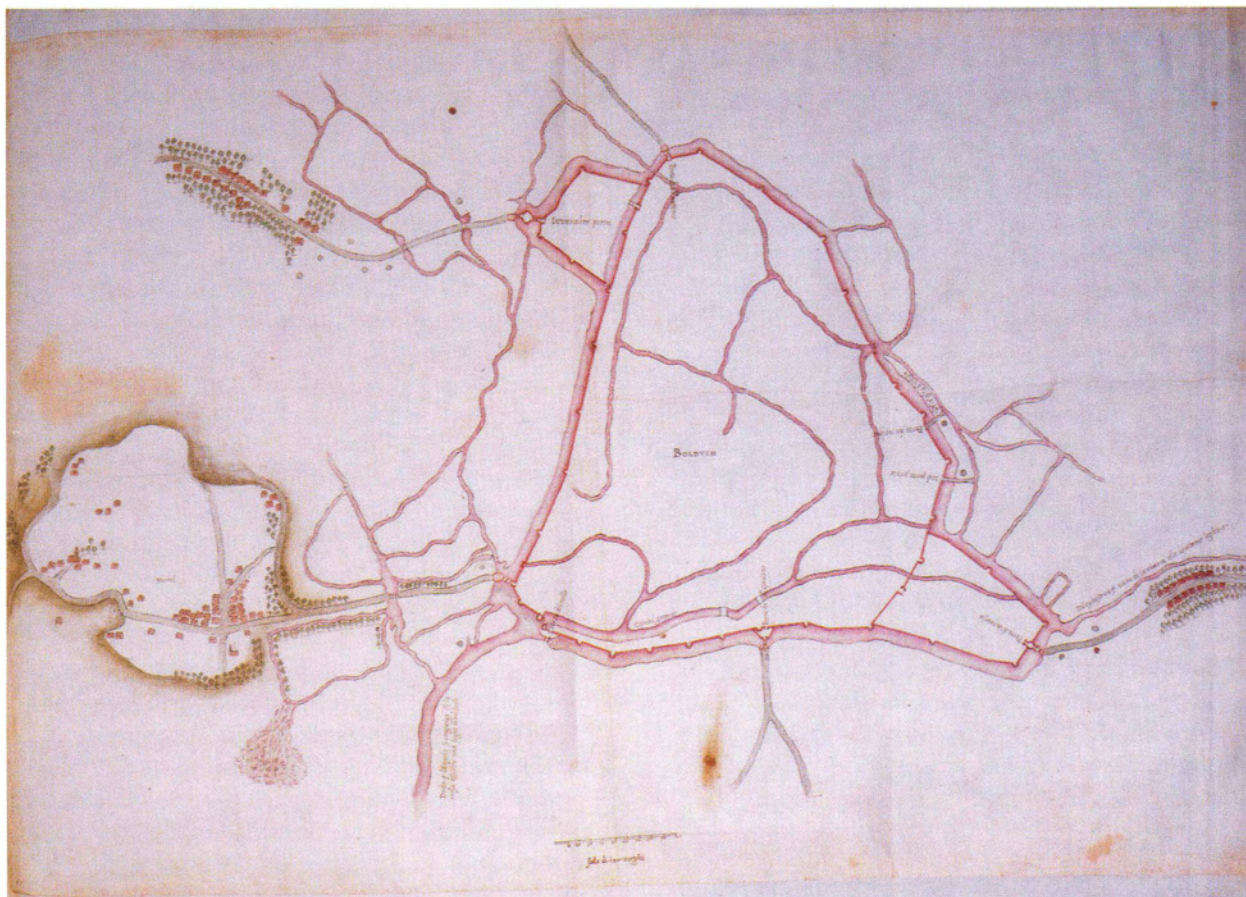
Vroege kaart 's-Hertogenbosch

Ontdekking in Turijn

Ad van Drunen

In het Archivio di Stato in Turijn is in het fonds 'Architettura Militare' een zeer oude kaart van 's-Hertogenbosch aangetroffen.¹ Deze kaart bevindt zich samen met die van andere Nederlandse en Europese steden in een rijke verzameling van militaire kaarten. Aangezien een voorgenomen uitgave van het volledige fonds niet tot stand is gekomen willen we de lezers van Bossche Bladen de kaart en onze beschrijving nu niet langer onthouden.

De militaire kaart van 's-Hertogenbosch, 'boldvch'. Midden of tweede helft 16e eeuw, ingekleurde pentekening op papier, afmetingen: ca. 38 x 26 cm., noorden links (geen noordpijl), schaal: 'scala di 100 verghe' (ongeveer 1:9200). De kaartenmaker is vermoedelijk niet binnen de vesting zelf geweest, maar waarschijnlijk wel in Orthen en andere dorpen en gehuchten. (Archivio di Stato, Turijn, Architettura Militare Vol. iv fol. 65)

Beschrijving van de kaart

Enige tijd geleden kreeg de afdeling BAM het verzoek van dr. Charles van den Heuvel, thans conservator van de cartografische collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden (Collectie Bodel Nijenhuis), de kaart te beschrijven voor een uit te geven vijfdelige atlas van het fonds *Architettura Militare*. Deze uitgave is wat betreft de Nederlandse kaarten nooit van de grond gekomen. De kaart geeft de stad 's-Hertogenbosch weer met de rondomliggende gehuchten langs de drie uitvalswegen. De hoge gronden, waarop de gehuchten zich bevinden, zijn door een donkergroen gekleurd talud herkenbaar. Gedetailleerd getekende bomenrijen markeren de hogere gronden. In fel rood staan individuele huisjes buiten de vesting getekend. Twee kerken zijn eveneens in rood getekend. Molens zijn als een grijze stip aangemerkt.

In een lichtere tint rood zijn de waterwegen weergegeven: de riviertjes de Dommel en de Aa, die samenvloeien in de Dieze ('De dis'). Ook de verbindingsvaarten tussen de riviertjes, de vele zijarmen en de stadsgrachten zijn getekend. De hoger gelegen uitvalswegen zijn grijs ingekleurd.

De stadsmuren en de poorten van de stad zijn nauwkeurig opgetekend. Echter de bebouwing en het stratenplan binnen de vesting ontbreken, terwijl de aangegeven waterwegen binnen de stad, gezamenlijk 'Canal grande' genoemd, onvolledig en onjuist zijn weergegeven.

Op de kaart staan de volgende teksten geschreven:

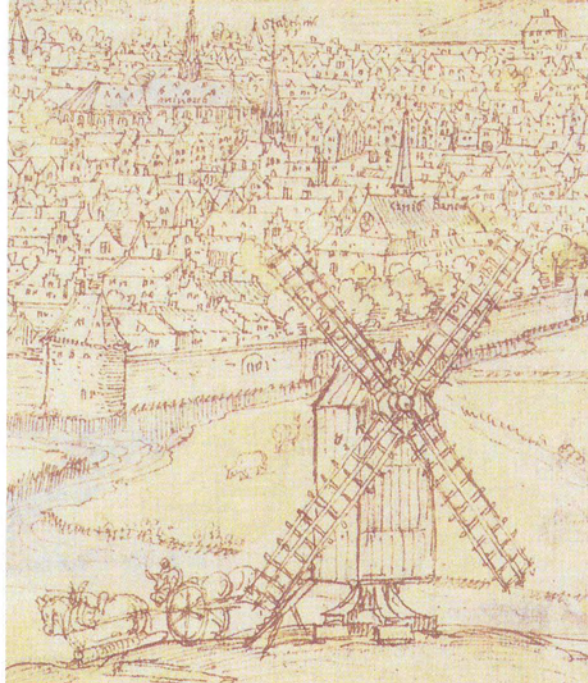
<i>Bolduch</i>	: 's-Hertogenbosch
<i>Eintem</i>	: Hintham
<i>Hertel</i>	: Orthen

<i>Intemnaber porta</i>	: Hinthamerpoort
<i>Porta del Mollo</i>	: de Boom
<i>Porta di San Giovano</i>	: Sint-Janspoort
<i>Porta d'Anversa</i>	: Antwerpsepoort
<i>M d porta serata</i>	: Boertsepoort (poort die gebarricadeerd is)
<i>Porta del molino</i>	: Molenpoort
<i>Porta di San Antonio</i>	: Antoniuspoort
<i>Canal grande</i>	: Binnendieze (groot kanaal)

De dis .f. la quale si congionge cō la mosa discotto una legth di bolduch :

De Dieze die met de Maas samenvloeit op 1 mijl afstand van 's-Hertogenbosch.

Deleghe stron .f.vient de la rivera elle lontane leghe .5. :
Deze zijstroom komt van de rivier hij is 5 zeemijl ver.

Anton van den Wyngaerde (ca. 1525-1571) tekende in zijn prospect van de stad een 'molenberg' met de afgebeelde molen. Op de achtergrond het torentje van het stadhuis en daarachter de 'minores' oftewel het klooster van de Minderbroeders. Net achter de muren staat het klooster van de Kruisheren (de 'cruis bruers'). Het prospect van Van den Wyngaerde bevindt zich in het Ashmoleum Museum te Oxford.

Nadere beschouwing

Om de kaart beter te kunnen plaatsen is deze vergeleken met een aantal andere plattegronden en aanzichten van 's-Hertogenbosch uit de 16e eeuw: de kaart van Matteo Neroni uit een atlas in Florence die voorheen werd toegeschreven aan Francesco De Marchi van 1602 maar gebaseerd is op oudere voorbeelden,² een Franse militaire kaart uit het eind van de 16e eeuw,³ de kaart van Jacob van Deventer,⁴ die door analyse van verschillende historische bronnen gedateerd is op 1545, het stadsgezicht van Van den Wyngaerde gedateerd op circa 1550⁵ en het vogelvluchtperspectief van Braun/Hogenberg uit het derde kwart van de 16e eeuw.⁶

Vergelijken we de kaart met bovenstaande kaarten dan is vooral de gelijkenis met de kaart van Neroni treffend. Maar ook de Franse militaire kaart vertoont veel overeenkomsten: de vesting wordt in dezelfde vorm en detaillering weergegeven. De kaart is wat betrouwbaarheid betreft in twee afzonderlijke delen te onderscheiden. De toestand binnen de wallen is slechts globaal weergegeven. De waterwegen zijn hier zeer onvolledig en deels fout getekend. Er staan geen gebouwen of straten afgebeeld. Van de vele bruggen die de stad telde zijn er maar drie afgebeeld. De oudste stadsmuur en de bijbehorende stadspoorten zijn niet weergegeven. Van een later gebouwde stadsmuur zijn slechts

twee delen met twee daarbij behorende binnenpoorten aangegeven.

De op dat ogenblik in gebruik zijnde stadsmuur zelf is daarentegen zeer betrouwbaar afgebeeld. De rondelen staan alle op de juiste plaats. De grote stadspoorten zijn gedetailleerd in plattegrond aangegeven, met vermelding van hun naam. Alleen de naam van de Orthenpoort ontbreekt.

In de zuidwal bevindt zich een poort die vermeld staat als 'M d porta serata'. De brug vóór deze poort komt ook voor op de kaart van Van Deventer, maar niet op die van Neroni. Deze kleine poort zal de zo-genaamde 'Boertsche poort' of de 'poorte opten Aldenhulst' zijn geweest, die leidde naar het Adams van Myerde gasthuis en enige andere huizen buiten de stad. Deze huizen zijn tussen 1517 en 1542 gesloopt.⁷ Op de kaart staan zij niet getekend.

Enige tientallen meters oostwaarts staat de 'Porta del molino'. Deze leidde naar de Molenberg, die net buiten de muren lag. Dit hoger gelegen terrein staat op de kaart aangegeven met enige bomen. De huizen op dit terrein moesten in 1543 op keizerlijk bevel afgebroken worden. Zij staan niet meer op de kaart aangegeven. De twee molens die op de Molenberg stonden zijn wel aangegeven. Vergelijken we deze situatie met het stadsgezicht van Van de Wyn-gaerde dan blijkt deze de molens en de Molenberg zelf ook nog getekend te hebben.⁸

Op de wallen staan geen molens getekend. Eerst op het stadsgezicht van Braun/Hogenberg komt een drietal molens voor. Uit strategische overwegingen werden de molens die te dicht bij de stad stonden gesloopt. Mogelijk zijn ze vervolgens op de wallen herbouwd. Op 17e-eeuwse kaarten komen meerdere molens op de vestingmuren voor.

Buiten de 'porta del Mollo' staat een voorwerk getekend dat ontbreekt op de kaart van Van Deventer, maar dat wel op latere kaarten staat. Verder is een opmerkelijk verschil met de andere 16e-eeuwse kaarten het ontbreken van een aarden wal met weg achter de muur. Vanaf 1518 wordt achter de stenen muren aarde gestort, maar historisch onderzoek heeft aangetoond, dat pas tussen augustus 1542 en september 1543 op last van de regering in Brussel een aarden wal van ca 6,60 m breed is aangelegd aan de binnenzijde van de oude stadsmuur.⁹

Het gedeelte buiten de vesting is meer betrouwbaar weergegeven. De waterwegen zijn alleen in de directe omgeving van de vesting ingetekend. Ze komen grotendeels overeen met de kaart van Neroni en de Franse militaire kaart. De kaart van Van Deventer is voor wat het buitengebied betreft veel minder nauwkeurig.

Een opvallend detail is een wat slordig getekende

vijver of moeras ten westen van Orthen. Het water kan een restant zijn van een dijkdoorbraak. Hier stroomde de rivier de Dieze totdat die in de jaren veertig van de 15e eeuw werd verlegd. Het water kan ook tot de zwanenfokkerij behoren, die de hertog van Brabant hier liet aanleggen en die later door de stad 's-Hertogenbosch is overgenomen.

Op de kaart staan vijf uitvalswegen in grijs aangegeven. De hogere gronden langs de hoofdwegen zijn duidelijk herkenbaar door een groengekleurd talud en/of groene boompjes. Op deze gronden ligt een viertal gehuchten. Langs de weg naar het noorden ligt Maelstroom met aangrenzend Orthen ('Hertel'). Aan de weg naar het oosten ligt Hintham ('Eintem'), dat maar gedeeltelijk is weergegeven. Langs de weg naar het zuiden (richting Vught) ligt Franckenhofstad. Maelstroom telt op de kaart 36 huizen en één kerk, Orthen 20 huizen en één kerk, Hintham 23 huizen en Franckenhofstad 16 huizen. De huizen hebben alle dezelfde vorm en lijken niet geheel natuurgetroouw weergegeven. De kerken van Maelstroom en Orthen zijn wel verschillend getekend. Bekend is dat de kerk van Maelstroom in 1545 is gesloopt op last van Karel v, maar deze schijnt een aantal jaren later weer opgebouwd te zijn. De kerk van Hintham ontbreekt, maar dit is te verklaren uit het feit dat het gehucht niet geheel is weergegeven. Franckenhofstad bezat geen kerk.

Andere uitvalswegen richting Sint-Michielsgestel in het zuiden, en Den Dungen in het oosten ontbreken, evenals de verbindingswegen aan de westzijde langs de Dommel en de Dieze.

De buiten de vesting gelegen molens zijn met een grijze stip aangegeven. Het aantal en de situering komt niet geheel overeen met die op de kaart van Van Deventer. Zo staan er buiten de Orthenpoort slechts twee molens weergegeven, terwijl Van Deventer er drie tekent.

Een exacte datering van de kaart is niet te geven. Door het vergelijk van archivalische bronnen met de afzonderlijke op de kaart weergegeven elementen, is een globale datering te geven: het midden/2e helft van de 16e eeuw. Hiermee is deze kaart één van de oudste van 's-Hertogenbosch.

Vooraf door de gedetailleerde weergave van de bebouwing buiten de vesting is de kaart een belangrijke topografische bron. Het vermoeden bestaat dat zij gemaakt werd om de inundatie van de stad in beeld te brengen. Gezien de minutieuze weergave van de boompartijen heeft men wellicht ook het schootsveld van de stad willen aangeven. Waarschijnlijk is de tekenaar niet in de stad zelf geweest, wat zou verklaren waarom de toestand binnen de vesting zo slecht is weergegeven.

Noten

- 1 Turijn, Archivio di Stato, Architettura militare, Vol. iv, fol. 65. De kaart is beschreven in: Charles van den Heuvel, *'Papiere Bolwercken', De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Alphen aan den Rijn 1991) 165.
- 2 SHERTOGENBOSCHE IN BRABANTIA, in: Matteo Neroni, *Piante di fortezze nei paesi bassi*. Bibl. Nat. Firenze, Fondo Nazionale, 11 1 281, fol. 114. De kaart is beschreven in: Charles van den Heuvel (idem).
- 3 Bibliothèque des Inspection du Genie Paris, Atlas 106, carte 49(11), cat. no. 984-985.
- 4 *tsHertogen Bosch*, J. van Deventer, minuutkaart, Koninklijke Bibliotheek Brussel.

- 5 L.P.L. Pirenne, 'De oudste panorama's van 's-Hertogenbosch, het panorama van Anton van den Wijngaerde', in *Brabantia* 4 (1995), 324-332.
- 6 *Tsertogenbosch*, G. Braun en F. Hoogenberg, in: *Civitates Orbis Terrarum*, 1572-1618, deel 4.
- 7 J.C. Gudde, *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974) 56.
- 8 Uiteindelijk werd de Molenberg in 1590 afgegraven. Gudde (1974), 91.
- 9 Gudde (1974), 62; H.L. Janssen en E. Nijhof, 'Ceramiek uit drie beerputten onder de stadswal (1542-1543) van 's-Hertogenbosch', in: *Corpus Middeleeuws Aardewerk* 14,15,16 ('s-Hertogenbosch 1999) VII-X.

Berichten

Nieuws van het Noordbrabants Museum

Tentoonstelling Broedertwist: België en Nederland en de erfenis van 1830
24 september 2005
t/m 8 januari 2006

Broedertwist: België en Nederland en de erfenis van 1830 toont voor het eerst zowel de Nederlandse als de Belgische kijk op de gebeurtenissen rond 1830. Beide visies worden gespiegeld gepresenteerd. Belgische oorlogspropaganda hangt naast Nederlandse schilderijen met een tegenovergestelde boodschap. En naast de tempels voor de Belgische helden van de Revolutie, zoals 'Charlier met het houten been', prijken de tempels voor de Nederlandse martelaren, zoals Jan van Speijk die zichzelf en zijn schip de lucht in liet vliegen. De tentoonstelling beperkt zich niet tot de Revolutie. Na 1830 bestond er in de jonge staat België een grote behoefte om zichzelf te legitimeren. Dat deed men onder andere door het nationale verleden te verheerlijken. En ook in Nederland kon de nationale trots, na het smadelijke verlies van België, wel

een opsteker gebruiken. Om dit te illustreren is op de tentoonstelling een spectaculaire eregalerij gebouwd met grote Belgen en grote Nederlanders: Egmond tegenover Willem van Oranje en Rubens tegenover Rembrandt. Daarnaast blijkt de nationale trots ook uit de statige vorstenportretten, theatrale ontwerpen voor nationale monumenten, uniformen, vlaggen en vaderlandse relieken. De bezoeker kan patriottische poëzie beluisteren en er klinken nationale hymnen en vaderlandslievende liederen. En natuurlijk wordt er ook aandacht geschonken aan de wijze waarop Nederlanders en Belgen elkaar vandaag de dag bekijken. De tentoonstelling *Broedertwist: België en Nederland en de erfenis van 1830* is een samenwerkingsproject tussen het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch en het Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens in Leuven, waar de tentoonstelling te zien zal zijn van 28 januari t/m 23 april 2006. Bovendien zijn de Katholieke Universiteit Leuven en de Radboud Universiteit Nijmegen nauw bij het project betrokken geweest. Bij de tentoonstelling verschijnt een gelijknamige publicatie geschreven door de Nederlandse his-

'De overdracht van het vaandel door de prins van Oranje aan de Bossche schutterij op 24 juli 1831', olieverfschilderij ca. 1839 van Dominicus Dubois, 244 x 260 cm. Het vaandel was bekostigd door 77 dames. (Gemeente 's-Hertogenbosch, stadhuis; foto: Noordbrabants Museum) Een gedeelte van de Bossche schutterij vertrok uit de stad en nam in augustus 1831 deel aan de 'tiendaagse veldtocht'; een ander gedeelte bleef achter en verrichtte hier garnizoensdienst.

toricus prof. dr. Peter Rietbergen en zijn Belgische collega dr. Tom Verschaffel.